

Iš Baltijos kalbų prozodijos problemų

Anna Daugaviete
(Sankt Peterburgas)

būtent

- lietuvių kalbos dviviršūnis kirtis
- skiemenų kiekybės įtaka šalutiniam latvių ir estų kalbų kirčiui
- prieškirtinio skiemens pabrėžimas rusų kalboje
- skandinavų kalbų I ir II akcentai
- estų kalbos akcentai

tam tikrų nekirčiuotų skiemenų santykiai su kirčiuotais

- fonetinis panašumas
- struktūrinis / funkcinis panašumas

lietuvių kalbos dviviršūnis kirtis

gi·và, laukùs

dvi viršūnės

- kirčiuotas skiemo
- ilgas prieškirtinis skiemo
 - gauna šalutinį kirtį: *gi·'và, lau'kùs*
 - neturi kirčio, bet tariamas kaip kirčiuotas: ilgieji balsiai netrumpinami, dvibalsių ir mišriųjų dvingarsių dėnenys ilginami

dviviršūnio kirčio atmainos

- trumpas kirčiuotas skiemuo (aukštaičių)
ˌgi·'và, ˌlau'kùs
- kirčiuotas skiemuo gali būti ilgas (žemaičių)
pietų žem. *ˌva.i.'kùs* ir *ˌla.i.'kí·t*, *ˌka.i' mí·nai*
(tik dvibalsiai ir mišrieji dvingarsiai)

aukštaitiškasis dviviršūnis kirtis I

- kirčiuota galūnė *ḡi'và, lau'kùs*
pa ti.ŋ.'kù, a gu.r.'kù, anta ni.'čù
- bet kuris galinis kirčiuotas skiemuo
vak. aukšt. *plę.šìks, de.ŋ.gìks*

aukštaitiškasis dviviršūnis kirtis II

NB: rytų aukštaičių trijų ilgumų opozicija
ilgieji balsiai prieš galūnę *ru·dìs* (AP1 nuo
rūdys) — dviviršūnis kirtis

bet pusilgiai prieš priesagą *ru·dìs* (b. k. *rūdys*
nuo *rūdyti*) — dviviršūnio kirčio nėra

(Jasiūnaitė, Girdenis 1996 (2000): 264, 266)

aukštaitiškasis dviviršūnis kirtis III

- negaliniis kirčiuotas skiemuo
vak. aukšt. *ve·jìneį (malūnai), sto·rèšnis*
pietų aukšt. *išru·kìna, te·vùkas*

(Bacevičiūtė 2004: 66, Leskauskaitė 2004: 162)

plg. pietų žem. *ka.i' mí·nai*

prasidėjęs kirčio atitraukimas

sąlyginis intensyvesnis kirčio atitraukimas

ˌgi·'və > 'gĩ·va, paˌti.ŋ.'kù > pa'ti.ŋ̣.ku.

— *ˌgi·'və, paˌti.ŋ.'kù* kaip dvikirčiai žodžiai

(Markevičienė, Grinaveckis 1992: 12; Markevičienė 1999: 16,
taip pat žr. Leskauskaitė 2004: 164)

iš ko susideda dviviršūnis kirtis

- maždaug vienodai pabrėžiami du greta esantys skiemenys
- skiemenų kiekybė

paralelės kitur

- ✓ skiemenų kiekybės įtaka šalutinio kirčio vietai latvių ir estų kalbose
- ✓ prieškirčio skiemens pabrėžimas rusų kalboje

latvių ir estų kalbų šalutinis kirtis

- ' uu , uu (...)
' *ada* *ti*ŋa 'adatėlė', ' *meite* *nī*te 'mergelė'
- ' uu , — —, bet ' uuu , —
DPI ' *meite* *nī*tēm, ' *ada* *ti*ŋām ~ ' *adati* *ŋ*ām
(žr. Endzelīns 1951: 33)

kirtis „jautrus” skiemenų kiekybei (sensitive to syllable weight)

kirčio kėlimosi kryptys

- į dešinę: 'ada₁ti₂na' 'adatėlė', DPI 'adati₁ṅā₂m
- į kairę: 'lakstī₁gala ~ 'lak₁stī₂gala 'lakštingala'
(bet DSg 'lakstīga₁lai) (žr. Līniņš 1928: 57–58)

šalutiniai kirčiai abiejuose skiemenyse

- '*lakstī₁gala* 'lakštingala', DSg '*lakstī₁ga₁lai*
(žr. Līniņš 1928: 58)
- '*žē₁luo₁šana* 'gailējimas', '*go₁dā₁jami* 'gerbiami'
(Bielenstein 1863: 232–233)
plg. '*lasī₁šana* 'skaitymas' (Endzelīns 1951: 33)

dviviršūnis kirtis *iš₁ru₁'kīna* — pagrindinis kirtis
trumpajame skiemenyje

du greta esantys ilgieji skiemenys

- ne tik 'žė₁luo₂šana' 'gailėjimas', bet ir 'mā₁cī₂tāji' 'kunigai' (Bielenstein 1863: 232–233)
plg. 'lasī₁šana' 'skaitymas' ir 'lasī₁tāji' 'skaitytojai' (Endzelīns 1951: 33)
- pietų žem. *ka.i'mí·nai*

prieškirtinio skiemens pabrėžimas rusų kalboje

„Potebnios formulė”: /vadapáda/

1 2 3 1

(GSg nuo *водопад* /vadapát/ ‘krioklys’)

rusų kalbos kirtis

- dinaminis (stiprumo pakopos)
- kiekybinis (trukmės pakopos)

(Бондарко 1998: 224)

prieškirtinis skiemuo

- /vadapáda/, bet $\underline{\text{v}}\underline{\text{a}}\underline{\text{d}}\underline{\text{a}}$ pasaulio kalbose
plg. la. 'ada_tiņa, lie. 'šėimi'niņkas, 'pasa_kójo
- akcentinis / prozodinis branduolys
(акцентное / просодическое ядро):
prieškirtinis + kirčiuotas skiemuo rusų kalboje
(Кодзасов, Кривнова 2001: 477–478)
plg. lietuvių kalbos „dviviršūnis kirtis”

/a/ alofonų distribucija nekirčiuotuose skiemenyse

- /vadapáda/
1 2 3 1
[vɔdɫpádɔ]
- b. k. вода /vadá/ [vɔdá], воды /vadb́i/ [vɔdɫb́i]
tarmėse [vɔda], [vɔdɫb́i]
 - kokybinė balsių disimiliacija
 - kiekybiniai santykiai (savaiminė trukmė priklauso nuo pakilimo), plg. skiemenų kiekybės reikšmė dviviršūniam kirčiui lietuvių kalboje

Dar paralelės

- lietuvių kalbos dviviršūnio kirčio ir rusų kalbos akcentinio branduolio struktūrinis panašumas: prieškirtinio skiemens pabrėžimas ir kiekybinis faktorius
- fonetinis panašumas — dviviršūnis kirtis ir skandinavų I ir II akcentai (Girdenis)

Skandinavų I ir II akcentai

Inst *gí·va* — Nom *gi·và*

Inst *stó·ra* — Nom *sto·rà*

„Norvego tariamas *lånet* [ˈlɔ:nə] ‘paskola’ mūsų ausiai skamba beveik kaip [l̥ó·n̥æ], o *låne* [ˈlɔ:nə] ‘paskolinti’ — kaip [l̥ó·n̥è] (su rytietišku šalutiniu kirčiu skiemenyje [l̥ó·-]).“

(Girdenis 2003: 283)

Skandinavų akcentų kilmė

- lietuvių kalbos dviviršūnis kirtis ← šalutinio kirčio atsiradimas
- skandinavų II akcentas ← buvusio šalutinio kirčio kontūras (Riad)

I ir II akcentai ir dviviršūnis kirtis

- fonetinis panašumas
- panašumas kilmės atžvilgiu
- funkcinis panašumas

funkcinis panašumas

ilgujų ir pusilgių nekirčiuotų balsių opozicija rytų
aukštaičių tarmėse

- *ru·dìs* (Acc nuo *rūdys*), Nom *gi·và* — II akcentas
- *ru·dìs* (b. k. *rūdys* nuo *rūdyti*)

Inst *gí·va* — Nom *gi·và* kaip *´gi·va* (I) — *`gi·va* (II)

ru·dìs — *ru·dìs* kaip *`ru·dis* — *ru.'dis*

estų kalbos akcentai

- nor. *lånet* [ˈlɔ:nə] ‘paskola’ — *låne* [ˈlɔ:nə] ‘paskolinti’
- estų Gen *loom* [lõma] — Prt *loom* [lômă] ‘žvėris’
vienskiemeniuose žodžiose opozicijos nėra
 - kirčiuoto ir pokirtinio skiemens kiekybiniai santykiai
plg. kiekybinį faktorių lietuvių ir rusų kalbose

kol kas tiek...